Antwerpse majolicategeltableaus met parelranddecor

Frans Caignie

Fotoverantwoording
© MPM|PK: Museum Plantin-Moretus|Prentenkabinet, Antwerpen. Met dank aan Mevrouw I. Kockelbergh.
© MMVDB: Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen. Met dank aan Mevrouw C. Baisier.

In januari 1944 werden in een put onder kelder 14 in Museum Plantin-Moretus|Prentenkabinet aan de Vrijdagmarkt te Antwerpen 38 tegels ontdekt, alle behorend tot hetzelfde decortype. De tegels zijn op de rug gemerkt met een hoofdletter (A tot F) en een Romeins cijfer (I tot XII). Reeds in 1945 konden drie onvolledige tegeltableaus worden samengesteld met respectievelijk acht, zeven en vijf tegels. Na montage van deze twintig tegels op houtvezelplaat restten nog 14 losse tegels zonder aanwijsbare decoraansluiting en vier fragmenten. Vermoedelijk werd het puzzelwerk uitgevoerd door Charles Van Herck, die er een publicatie aan wijdde.[1] Twee tableaus worden geëxposeerd in Den Haag (1949), drie in Deurne-België (1962) en één in Leeuwarden (1971/72). Door een zeer veilige, maar te afgesloten opslag konden de drie tableaus sindsdien niet meer gelokaliseerd worden en werden ze gedurende ruim 35 jaar door diverse auteurs als vermist opgegeven.[2] De herontdekking in mei 2007 was een ideale gelegenheid voor een hernieuwde studie van deze collectie, in samenhang met nog 17 andere tegels met soortgelijk decor.[3] De opzet van dit artikel is om deze groep belangrijke tegels meer bekendheid te geven. Nooit eerder konden ze in kleur worden afgebeeld.[4]

Inventaris

De tegels behoren tot tableaus van elk 12 stuks (drie hoog, vier breed) met voorstellingen overwegend uit het Oude Testament - de geschiedenis van Tobias, de geschiedenis van Jona en de geschiedenis van Susanna - centraal geplaatst in een rechthoekig kader dat bestaat uit parels. Op deze parelrand is typisch *ferronnerie* (ijzerkrulwerk) in de vorm van krammen geplaatst. Links en rechts van de voorstelling is de brede verticale boord tussen de parelstroken rijk versierd met groteskenmotieven in Florisstijl op een fel geeloranje grond (zie afb. 5a). Van onder naar boven toe staan, als aan elkaar gesmeed, onder meer een cartouche, gevleugeld masker, bloemenvaas, tweede cartouche, bladmotief en een ornament bekroond door twee acanthusbladeren. De geeloranje zoom loopt veel smaller en zonder ornamentiek boven en onder de voorstelling door.

Naast de 38 tegels in Museum Plantin-Moretus| Prentenkabinet (MPM|PK) zijn elders nog meer tableautegels met dezelfde rand bekend: tien tegels in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (KMKG), drie in Museum Mayer van den Bergh te Antwerpen (MMVDB), twee in Victoria & Albert Museum

[1] C. Van Herck, 'Een vondst van Antwerpsche Tegeltableaux uit het einde der XVIe eeuw', in: *Koninklijke Oudheidkundige Kring van Antwerpen*, Jaarboek XX en XXI (1944-1945) 121-127, afb. 19 t/m 24.

[2] 'Opslag' is niet helemaal het juiste woord. De tegels waren verzonken ingewerkt in de houtvezelplaat en met een triplex plaatje afgedekt en dichtgeschroefd. Het geheel zag er uit als een plank, volledig in het zwart geschilderd.

[3] De volledige studie kan geraadpleegd worden op de website http://www.tegels-uit-antwerpen.be onder het menu-item 'Museum Plantin-Moretus'. Telkens wanneer nieuwe gegevens beschikbaar komen, wordt dit elektronisch document bijgewerkt.

[4] De drie onvolledige tegeltableaus zijn in opdracht van Museum Plantin-Moretus| Prentenkabinet gerestaureerd; er wordt nog nagedacht over hun integratie in de vaste presentatie.

Afb. 1 Geschiedenis van Tobias, 'Tobias en Sara bidden tot God'. Acht tegels, gemerkt met een E en een Romeins cijfer, inv.nr. V II 10,7,1 (© MPM|PK).

Afb. 2 Geschiedenis van Tobias, 'Tobias vangt een vis'. Zeven tegels, gemerkt met een B en een Romeins cijfer, inv.nr. V II 10,7,2 (© MPM|PK).

Afb. 3 Geschiedenis van Jona, 'Jona wordt in zee geworpen'. Vijf tegels gemerkt met een B en een Romeins cijfer, inv.nr. V II 10,7,4 (© MPM|PK).

Afb. 4 Geschiedenis van Tobias, 'Tobias vangt een vis', rugzijde. Zeven tegels gemerkt met een B en een Romeins cijfer, inv.nr. V II 10,7,2 (© MPM|PK).

in Londen (V&A), een in Zilvermuseum Sterckshof in Antwerpen en een archeologische vondst in privébezit. Bijzonder hierbij is dat een van de drie tegels uit de collectie MMVDB '1607' is gedateerd (afb. 5a en 5b).

Om de voorstelling van de tegeltableaus te kunnen determineren, dient men bij voorkeur over een tegel uit het middenveld te beschikken, tegelnummer VI of VII (afb. 4). Zo was het mogelijk drie voorstellingen samen te stellen: 'Tobias en Sara bidden tot God', ook vaak als de 'Duivelbanning' vermeld (afb. 1), 'Tobias vangt een vis' (afb. 2) en 'Jona wordt in zee geworpen' (afb. 3). Wanneer de voorbeeldprent van de voorstelling bekend is, kan een half tegelbeeld aan de rand ook volstaan

Afb. 6 Geschiedenis van Tobias, 'Raguël ontvangt Tobias'; fragment: de engel Rafaël. Tegel gemerkt C III, inv.nr. V II 10,7,7 (© MPM|PK).

om een tegel toe te wijzen aan een specifieke bijbelscène. Zo toont afbeelding 6 het hoofd van de engel Rafaël met vleugels, uit de voorstelling waar Tobias door Raguël wordt begroet. Door nauwkeurige studie van de prenten van Maerten de Vos konden recent nog vijf tegels toegewezen worden aan een tableau met 'Jona vlucht voor de Heer' (afb. 7a en 7b) en een tegel aan een tableau met 'Jona wordt door een vis op het strand geworpen.' Eén losse tegel gemerkt A VI behoort tot 'Het afscheid van Tobias van zijn blinde vader Tobit' (afb. 8). Recent kon een tegel A I waarop

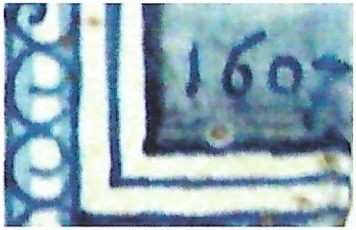

Afb. 5a Drie linker tegels van een twaalfdelig tegeltableau: groteskenrand; veelkleurig landschap op een blauwe grond/water met blauw gestreepte lucht. Tegels gemerkt met D I, D V, D VIIII, inv.nr. 705 (© MMVDB).

Afb. 5b Jaartal '1607', detail van de onderste tegel van afb. 5a (© MMVDB).

Afb. 7a Geschiedenis van Jona, 'Jona vlucht voor de Heer'. Vijf tegels gemerkt met A II, A III, A V, A VII-II, A XII, inv.nr. V II 10,7,6 en V II 10,7,7 (© MPM|PK).

Afb. 7b Geschiedenis van Jona, 'Jona vlucht voor de Heer'. Prent van Maerten de Vos (ontwerper) en Hieronymus Wierix (graveur), inv.nr. PK.OP.10889 (© MPM|PK).

Afb. 8 Geschiedenis van Tobias, 'Tobias neemt afscheid van zijn blinde vader Tobit'; fragment: de engel Rafaël schudt de hand van Tobit. Tegel gemerkt met A VI, inv.nr. V II 10,7,7 (© MPM|PK).

een strookje van de blauwe hoofddoek van Tobit is te zien, hierbij aangesloten worden. Drie tegels die hetzelfde rugnummer A XII dragen komen duidelijk uit drie verschillende tableaus.

Minutieus puzzelen, waarbij zowel de decor-aansluitingen, de tegelnummering en in het bijzonder de prentvoorbeelden als leidraad dienden, brengt ons ertoe 38 tegels (van in totaal 55) toe te wijzen aan 12 verschillende tegeltableaus: twintig aan vijf verschillende Tobiasvoorstellingen, 11 aan drie voorstellingen van Jona, zes aan drie voorstellingen van Susanna en een aan een scène uit het Nieuwe Testament. Deze 12 tableaus moeten 144 tegels opleveren, zodat in feite 106 tegels ontbreken, bijna drie vierde. Dit aantal zou verlaagd kunnen worden met de 17 overblijvende tegels waarvoor geen aansluiting is gevonden bij de 12 vermelde tableaus, evenmin als een overeenkomst met de prentvoorbeelden.

De fysieke toegankelijkheid van een groot deel van deze collecties, of anders de beschikbaarheid van zeer scherpe kleurenfoto's, hebben het mogelijk gemaakt om enkele misvattingen uit het verleden te corrigeren. De rode en groene strepen van de grondjes en de witte en grijzige lucht en wolken vertonen een dusdanige overeenkomst tussen de verschillende tableaus dat alleen in kleur en met een kritisch oog correcte aansluitingen bevestigd of afgewezen konden worden. Twee tegels uit V&A, waarvan nooit eerder de rug werd gezien, maar die steeds als een F XI en F XII werden beschouwd, blijken nu een F XI en een A XII tegel te zijn, wat ons tot de bovengenoemde drie A XII tegels brengt.

Reeksen

De tegels van MPM|PK werden in situ in het museumgebouw aangetroffen. Er mag worden aangenomen dat ze door de nakomelingen van Christoffel Plantijn zijn aangeschaft ter versiering van een van de gebouwen op de Vrijdagmarkt. Vermoedelijk zijn ze op een later tijdstip ontmanteld en ergens in de loop van de tijd gebruikt als vloertje van los bij elkaar liggende tegels, bijvoorbeeld voor het ordelijk en droog verbergen van andere waardevolle voorwerpen in de zogenoemde 'schatput'.

De drie tegels in MMVDB werden in 1890 aangekocht van een zekere M. Bayens. Drie van de tien tegels in de collectie van de KMKG zijn in 1893 aangekocht van diezelfde persoon en zouden kort voordien gevonden zijn bij de aanleg van de Nationalestraat. Deze loopt dwars door het terrein van atelier *Den Salm* van Guido Andries en opvolgers in de Kammenstraat te Antwerpen.[5] De overige zeven tegels werden in 1927 aangekocht in Amsterdam. Het betreft dus duidelijk afzonderlijke productiereeksen, maar uitgevoerd door dezelfde schilder, wat blijkt uit talloze details, in het bijzonder de groteskenranden. Het onderscheid tussen de reeksen is ook aanwijsbaar in de behandelde onderwerpen: Tobias, Jona en Susanna. De voorstellingen van Tobias komen alleen in de MPM|PK collectie voor, waar de tegels gemerkt zijn met de hoofdletter A ('Tobias neemt afscheid van zijn blinde vader Tobit'), B ('Tobias vangt een vis'), C ('Raguël ontvangt Tobias'), D ('Raguël huwt zijn dochter Sara uit aan Tobias') en E ('Tobias en Sara bidden tot God').

Hetzelfde geldt voor het verhaal van Jona op de MPM|PK tableaus. De met A gemerkte tegels van 'Jona vlucht voor de Heer' worden gevolgd door tegels gemerkt met hoofdletter B 'Jona wordt in zee geworpen' en een tegel gemerkt met hoofdletter C 'Jona wordt door een vis op het strand geworpen'. Het is mogelijk dat de twee volgende episodes van het Jonaverhaal, in beeld gebracht door Maerten de Vos, ook op majolicategels werden overgebracht: een tableau gemerkt D ('Jona predikt in Ninevé') en E ('Jona onder een prieel'). De collecties van KMKG en V&A behandelen de geschiedenis van Susanna waarbij tegels gemerkt zijn met hoofdletter D ('Daniël ondervraagt de tweede ouderling'), E ('De steniging van de twee ouderlingen') en F ('Susanna en haar familie loven de Heer'). Het is dan ook zeer goed mogelijk dat de drie voorgaande episodes uit het verhaal, ontworpen door Maarten van Heemskerck, geschilderd werden op tableaus met hoofdletter A ('Susanna belaagd door de ouderlingen'), B ('Susanna beschuldigd door de ouderlingen') en C ('De tussenkomst van Daniël'), waarvan geen herkenbare tegel is teruggevonden. De tegel gemerkt D VI met een fragment uit de 'Prediking van Johannes de Doper' getuigt van een twaalfde tableau. De mogelijkheid dat dit met D gemerkte tableau eventueel voorafgegaan was door een A, B en C tableau, wordt in de studie niet betrokken. Omdat van de twaalf geassembleerde tegeltableaus er bij zeven slechts een of twee tegels bekend zijn, is het evenzeer mogelijk dat van de eerder vermelde 17 resterende tegels er enkele behoord hebben tot de vijf ontbrekende tableaus. Bij een benadering vanuit de prentenreeksen ontworpen door Maarten van Heemskerck en Maerten de Vos, in combinatie met de opbouw van de respectieve bijbelverhalen én de letteraanduidingen op de tegelruggen, zouden er dus 17 tegeltableaus bestaan kunnen hebben. Van de 204 tegels die men zou verwachten, zijn er slechts 55 tegels gevonden, of amper 27% van wat ooit mogelijkerwijze is geproduceerd.

[5] Claire Dumortier, *Céramique de la Renaissance à Anvers. De Venise à Delft*, Bruxelles 2002, 199.

Afb. 9 'De prediking van Johannes de Doper'. Tegel gemerkt met D VI, inv.nr. VII 10,7,5 (© MPM|PK).

Onderzoek

Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589), zijn schoonzoon Jan Moretus (1543-1610) en al diens nakomelingen hielden hun zakelijke en familiale transacties nauwkeurig bij.[6] Mogelijk bevindt zich in het Plantijnsch Archief (P.A.) een spoor van een bestelling, een levering, een betaling of een andere getuigenis waarin een Antwerpse majolicabakker vermeld is. Hoewel het zoekwerk zich beperkt tot de periode 1605-1610 (zie de datering 1607 op de MMVDB tegel, afb. 5b) kan dit een langdurig onderzoek worden. Toch zijn reeds twee interessante notities aangetroffen. In een uitgavenjournaal van december 1608 staat genoteerd 'pour le tableau de la predication de St jan, 50 fl' ('voor het tableau met de prediking van Johannes de Doper, 50 fl');[7] in de lijst van schilderijen samengesteld aan de hand van de archieven komt dit thema niet voor, maar in de tegelcollectie is wel een majolicategel met dit onderwerp aanwezig (afb. 9). En in een inventaris van een der nazaten wordt in 1714 'een tableau in steenwerck' vermeld, zonder verdere beschrijving.[8] Indien het archivalisch onderzoek enige opheldering zou brengen, zou verder archeologisch onderzoek in de kelders van het

[6] Op de website http://www.plantin-moretus.be vindt men uitvoerige informatie over het museum, het prentenkabinet, Christoffel Plantijn, Jan Moretus en zijn nakomelingen.

[7] MPM|PK, P.A., inv.nr. 1075, fol. 39 r.

[8] MPM|PK, P.A., inv.nr. 720, fol. 71 v.

museum overwogen kunnen worden, want het is zeer goed mogelijk dat de ontbrekende tegels van het Tobias- en Jonaverhaal zich nog in de gebouwen van het museum bevinden.

In Historisch Museum Rotterdam bevinden zich drie tegels van een tableau met een gelijksoortige grotesken- en parelrand ('Jezus en de Samaritaanse vrouw bij de waterput').[9] Confrontatie met de bestudeerde Antwerpse tegels levert twee aanwijsbare verschillen. Vooreerst het ontbreken van een hoofdletter op de rug; slechts een Romeins cijfer is aangebracht, wat kan wijzen op de productie van één enkel tableau. Letters

dienden om bij het uithalen van de oven de tegels van meerdere tableaus uit elkaar te houden, zeker bij deze reeks met een vrijwel identiek groteskendecor op de zijranden. Het belangrijkste verschil ligt in het schilderwerk van de groteskenrand op tegel XII. In vergelijking met de ornamentiek op de Antwerpse tegels (afb. 10) ontbreekt onderaan de parel; de bladerenconstructie waarop het ijzerbandwerk rust is minder fijn en heeft een licht gewijzigde opbouw; het Rotterdamse masker heeft echte maskertrekken; de bladerenconstructie aan kin en wangen is totaal verschillend. Een naar Rotterdam uitgeweken Antwerpse majolicaschilder, die weliswaar deze decoratie reeds in de vingers had, behoort tot de mogelijkheden.

Een hoektegel gevonden in een ophogingslaag van een huis aan de Venusstraat, dat behoorde aan Hendrik van Halmale (enkele keren burgemeester van Antwerpen tussen 1591 en 1609), verrast

Afb. 10 Groteskenrand op tegel gemerkt A XII, inv.nr. V II 10,7,7 (© MPM|PK).

Afb. 11a Hoektegel rechtsboven van een tableau met parelranddecor; bodemvondst huis Halmale, Venusstraat, Antwerpen (privéverzameling).

Afb. 11b Merkteken op de rug van de tegel uit huis Halmale.

[9] Zie afbeelding in: Ingrid de Jager en Nora Schadee (red.), *Tegels uit Rotterdam, 1609-1866*, Zaltbommel/Rotterdam 2009, 76, afb. 3. Deze drie tegels zijn niet opgenomen in de hierboven aangegeven aantallen.

[10] DNT, A.14.03.50 en A.15.02.60.

Afb. 12 Reconstructie van mogelijke omkadering van tableaus met parelrand-decor met een kader van randtegels van het type rozet in vierpas met diamantkop (© MPM|PK).

door twee bijzondere kenmerken (afb. 11a). In de eerste plaats het schilderwerk van de parelrand waar alle lijnen en de parels zelf beschaduwd zijn door een lichtbruine trek, wat bij geen enkele van de overige tegels werd aangetroffen. Vervolgens het tegelnummer (afb. 11b). Het Romeinse cijfer moet een IIII geweest zijn, gezien de positie van de tegel in de rechter bovenhoek, maar links van dit cijfer staat geen hoofdletter in de stijl van de overige nummering. Het teken, dat jammer genoeg onvolledig is door een ontbrekend middenfragment, bevat meer dan één letter of teken. Een schildersparaaf? Ook andere kenmerken, zoals de afmetingen, de dikte en de scherfkleur wijken af van de geïnventariseerde tableaus.

Kadertegels

Meerdere randtegels en twee hoektegels met een parelrand van hetzelfde type, met rozet in vierpas en diamantkop, vond ik als bouwafval gestapeld in een kelder van het museum.[10] Op een oude foto van een schouw in een van de museumzalen zag ik dit tegeltype toegepast als vloertje voor de schouw, weliswaar in stukken en brokken met mortel aan elkaar gepleisterd. Het lijkt recuperatie van een tegelpartij die in de vroege zeventiende eeuw de woningen aan de Vrijdagmarkt heeft getooid. De hoektegel maakt duidelijk dat deze tegels als een kader rond een blokje andere tegels konden worden gelegd, zeer waarschijnlijk de hier bestudeerde tegeltableaus (afb. 12). Een kader rond een twaalfdelig tegeltableau vereist 18 tegels. Om de naar schatting 17 tableaus te omkaderen zouden niet minder dan 306 randtegels van het type rozet in vierpas met diamantkop nodig zijn. Mogelijk verklaart dit behoorlijke aantal waarom er in deze collectie wel drie verschillende schilderwijzen van de parelrand zijn aangetroffen (afb. 13).

Deze hernieuwde studie van de teruggevonden tegels uit Museum Plantin-Moretus|Prentenkabinet, in combinatie met ver-

spreide tegels met dezelfde omlijsting toont verschillende series tegeltableaus met Bijbelse voorstellingen van hoge kwaliteit. De vindplaats is in alle bekende gevallen Antwerpen. Het jaartal 1607 op een van de tegels laat zien dat er decennia na de Val van Antwerpen nog een afzetmarkt voor bijzondere tegels bestaat bij welgestelde Antwerpse burgers, zoals de families Plantijn en Moretus, succesvolle drukkers. Daarmee werpt deze bijdrage een nieuw licht op de voortdurende betekenis van de Antwerpse tegelindustrie in de vroege zeventiende eeuw.[11]

Tile pictures with a pearl border made in Antwerp

In 1944 38 tiles, all belonging to a series of tile pictures, were discovered in a pit under the cellar of the Plantin-Moretus Museum in Antwerp. The pictures have continuous pearl borders, with a band of Renaissance ornamentation on the left- and right-hand sides. A further 17 tiles of the same type are preserved in other museums and collections. The date '1607' on a tile in the Mayer van den Bergh Museum fixes the time of manufacture to the early seventeenth century. 38 tiles derive from 12 prints by Maerten de Vos and Maarten van Heemskerck depicting biblical scenes with Tobias, Jonah and Susannah. This unique collection shows that tiles of high quality were still being produced in Antwerp at the beginning of the seventeenth century.

[11] Zie 'Discussiedossier: Antwerpse tegelproductie, 1570-1630', in: *Tegel* 32 (2004) 4-21.

Afb. 13 Drie verschillende schilderwijzen van de parelrand (© MPM|PK).

Over de auteur

Frans Caignie (1945, Schilde, België), handelsingenieur, gepensioneerd medewerker van IBM België, verdiept zich in de studie van de Antwerpse majolicategel, waarover reeds enkele publicaties zijn verschenen in *Tegel*. De resultaten van zijn onderzoek worden samengebracht op de website http://www.tegels-uit-antwerpen.be waarop ook een uitgebreid studierapport is gepubliceerd van de in dit artikel besproken tegeltableaus.